DEBRECZENI ATTILA

Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában

1. *Olvasás és (át)rétegződés*

a) A' Filosófus, Tempefői, A kérők

Három szerző három műve, három különböző időszakból. Mindegyik azzal kezdődik, hogy a főhős, illetve a főhősök olvasnak. Bessenyeinél az első jelenetben Szidalisz, a másodikban Pármény kér szolgájától egy könyvet. Hogy mit, az nincs jelezve, a későbbiekben azonban kiderül, hogy milyen jellegű könyveik vannak. Pármény felsorolásában csupa tudós, filozófiai munka szerepel, Locke, Newton, Rousseau és más szerzők. Csokonai darabjában Rozália Horváth Ádám *Hunniás*át olvassa a nyitójelenetben, majd a továbbiakban is hasonló címeket említ ő és Tempefői is: Voltaire *Henriade*-jának két magyar fordítását, a *Journal des Savants* számait stb. A tudós igényű, de nem szűken szakmai, hanem inkább a közhaszonra célzó könyvek mellett azonban emlegetik Gyöngyösi István Kemény-eposzát, Metastasiót, Kleist *Tavas*zát, illetve Tempefői hosszasan dicséri Szentjóbi Szabó László 1791-ben megjelent, többnyire dalokat tartalmazó verskötetét.[1] Csokonai hőseinek tájékozódása így részben eltér a szigorú tudósságot előnyben részesítő Bessenyei hősökétől, részben pedig maga is sokirányultságú, egyaránt preferálja mind a hasznos, mind az érzékenyítő olvasmányokat. Kisfaludy vígjátékában sokkal kevesebb könyv szerepel, lényegében a nyitójelenetben feltűnő Himfykötet emelkedik emblematikussá. A népszerű szerelmi dalciklus azonban az előzőektől megint jelentősen eltérő olvasáskultúráról vall.

A három színmű főhőseinek olvasáskultúráját kontrasztok egész sora emeli ki. Bessenyeinél, mint Szilágyi Márton megállapította, a „Pármény képviselte filozófusi magatartás paródiája [...] nem Pontyi, hanem – a tükördramaturgiának megfelelően – Lidás", a szolga.[2] Pontyi ugyanis az orális kultúra képviselője, s mint ilyen nem a faragatlan műveletlenség jellemzi, hanem egy más típusú műveltség: a hagyományos iskolás műveltség deákossága.[3] Lidás ezzel szemben olvasmányai révén („rongyos könyv"[4]) a ponyvakultúra, az alacsony popularitás közegében mozog, s így lesz Pármény modern tudósságának az ellenpontozója, megérzékítve *A Holmi*ban és a *Magyar*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

*Néző*ben leírtakat. Van azonban egy harmadik műveltségi réteg is, amely szemben áll a Pármény képviselte tudossággal. Kónyi János, mint Gyöngyösi István követője, Lidás olvasmányaként tűnik fel, de a kontraszt (és a bírálat) mégsem olyan erőteljes, mint az előző esetekben. Ennek oka pedig abban lelhető fel, hogy a Gyöngyösi–Kónyi-féle műveltség nem nagyon érintkezik Pármény horizontjával, hiszen „Pármén iónak nincsen viszonya lírai szövegekhez, azaz esztétikailag értékelt szépirodalomhoz".[5] Az osztatlan tudományfogalmat képviselő Pármény (és általa Bessenyei) tehát csak azon *kortárs* kulturális-irodalmi jelenségekkel áll szemben élesen, amelyek a kiművelt ség kritériumának nem felelnek meg, viszont elnéző a nem elsősorban e funkció felől szemlélt magyar vers*hagyománnyal*.[6]

Csokonai hősei ugyancsak többféle műveltséggel szembesülnek. Az oralitást Szuszmir meséje képviseli, a szórakoztató magyar vershagyományt pedig Gyöngyösi István Kemény-eposza. Ez utóbbit azonban egyáltalán nem elítélőleg említi Rozália, s az előbbit is inkább ambivalens módon, haszontalannak tartván, de mégiscsak némi tetszéssel.[7] A tükördramaturgiának megfelelően Tempefői igazi ellenpontja Csikorgó, a fűzfapoéta, akinek műveltsége a ponyván alapul.[8] A további ellenpontokat a „kultúra barátságtalanjai" képezik, akik a kortárs irodalomnak a főhősök által jelesnek tartott termékeit (Faludi, Bessenyei, Révai munkáit, a korabeli folyóiratok példányait) pipagyújtásra, petárdák becsomagolására használják.

Kisfaludy Károly színművében a Himfy ellenpontja mindössze a Margit által (az első felvonás hetedik jelenésében) emlegetett kegyes mű, a Genovéva históriája, viszont annál teljesebben bomlik ki a beszélő nevet viselő alakok rendszere, amely ugyancsak a különböző műveltségtípusokat szembesíti, akárcsak már Csokonainál (a *Tempefő*ben és a *Culturá*ban). A műveletlen, régi vágású, de jólelkű atya (Fegyverneki, Tisztes, Baltafy), a deákos, jogi műveltségű magyar (Gvardián, Firkász, Perföldy), a felszínes divatmajom világfi (Serteperti, Szászlaki, Szélházy) egyaránt beszédjükkel, ismeretanyagukkal pontosan jellemzett figurák.[9] Bessenyeinél még inkább előképeik vannak csak meg (például a szórakozást kergető fiatalok alakjában, illetve részben Pontyiban).

b) Olvasásmódok

A XVIII. században Európa-szerte forradalmasodott az olvasáskultúra, lehetőségeiben, formáiban, tartalmában egyaránt. A századvég átalakuló magyar irodalmi műveltsége szintén nem maradt érintetlen e változásoktól, nálunk is megjelentek az újszerű olvasásmódok. „A nyomtatott szöveggel való kapcsolat legelterjedtebb formája, akárcsak korábban és még később is, a »vad«, azaz naiv, nem reflektált és »háziasítatlan« olvasás volt, amelyet túlnyomórészt még hangosan folytattak. [...] A társadalmilag egyre inkább lesüllyedő, ám arányában még mindig domináló »vad« olvasási forma ellenpólusát a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

»művelt« olvasás jelentette. Az intellektuális elit körében nem csupán a »modern«, futólagos olvasás számított elterjedtnek, hanem legkésőbb a XVII. század végétől az extenzív polihisztori-enciklopédikus olvasás is bevett dolognak számított. A XVIII. század közepétől azonban a tudós könyvmoly, aki fóliánsai fölött megfeledkezik a világról, inkább már karikaturisztikus jelenségnek számított."[10] A tudós és a vad olvasásmódokkal szemben így aztán felemelkedőben volt egy ugyancsak művelt, de a világtól nem elforduló forma, a „hasznos" olvasás. Ez felelt meg leginkább a felvilágosodás korában oly igen elterjedt ismeretterjesztő és erkölcsnevelő célkitűzéseknek.

Ezzel párhuzamosan azonban más formák is képződtek. A korra az egyik legjellemzőbb a „Lesewut", az olvasásdüh, amely mind intenzitásában, mind magánjellegében eltért a megszokottaktól, s ráadásul szöveg és olvasó egészen új viszonyát teremtette meg. „Olvasóját hatalmában tartja a szöveg, amelyben ő maga is otthon van: azonosul a személyekkel, és saját életét a cselekmény fikciójának kulcsában értelmezi. Az újfajta »intenzív olvasás« a teljes érzékenységet mozgósítja. Az olvasó – sőt egyre inkább az olvasónő – nem tudja visszafogni sem szenvedélyeit, sem könnyeit; teljes megrendültségében maga is tollat ragad, hogy hangot adjon érzelmeinek, s főként hogy írjon az írónak, aki műve révén valóságos lelki vezetőjévé vált."[11] Richardson, Rousseau, Goethe regénysikereinek (az *Új Héloise* negyven év alatt 70 kiadást ért meg!) ez volt az alapja, ez magyarázza például a jól ismert tényt, vagyis, hogy a *Werther* megjelenését fiatalok öngyilkosság-hulláma követte.

A század legvégén azonban egy ezzel ellentétes folyamat is lejátszódott, egy szűk elit rétegnek sikerült „a fiktív világába való átmenetet csupán a képzelet korlátai között tartania".[12] Ez az olvasás hermeneutikainak, vagy még inkább esztétikainak nevezhető, hiszen középpontjában az autonóm művészi gyakorlattal való egyesülés állott. Az esztétikai olvasásmód mellett azonban, amely hangsúlyozottan szűk körű, formálódóban volt egy szélesebb rétegre jellemző olvasáskultúra is. Ez mintegy egyesítette a hasznos és érzékeny olvasás sajátosságait, amennyiben az ismeretterjesztő és morális irányultság találkozott benne az átélésre való törekvéssel, s rendszeres olvasási praxisként rögzült a középosztály életvitelében. Jellege alapján leginkább pallérozott olvasásnak nevezhetnénk.

Bessenyei, Csokonai, Kisfaludy hőseinek olvasásmódja jól megfeleltethetőnek látszik a fent leírt fogalmakkal. Bessenyei vígjátékában még a tudós és vad olvasás kontrasztja áll a középpontban, Csokonainál a főhősök már inkább a hasznos és érzékeny olvasásmóddal jellemezhetők, méghozzá egyszerre, s ez áll szemben elsősorban a vad olvasással, valamint az olvasás-nélküliséggel. Kisfaludy hősei számára az olvasás már a pallérozottak világának mindennapi praxisa. A hősök és a velük kapcsolatba hozható olvasásmódok pedig együttesen az átrétegződő irodalmi műveltség összetettségére vetnek fényt.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

c) Rétegződés

A XVIII. század közepének irodalmi műveltsége alapvetően két réteget, a literátusságot és a popularitást[13] foglalja magában, amelyek azonban olyannyira elkülönültek egymástól minden vonatkozásban, hogy akár külön irodalomrendszerekként is tekinthetjük őket. Az elkülönülés mind az irodalmi műveltség karaktere és funkciói, mind szociológiai jellemzői és nyilvánosságformái tekintetében igen egyértelmű. Ezt az időszakot a teljes széttagoltság és elszigeteltség, a nyilvánosság elemi fórumainak hiánya jellemezte, „mintha ebben a korban külföldön természetesebben és könnyebben találnának kapcsolatokra a magyar írók" – írja Bíró Ferenc, majd megállapítja: „Az író itthon, a század középső évtizedeiben nem irodalmi körhöz tartozik, hanem az irodalmat élvező vagy felhasználó közvetlen társadalmi-intézményi közegnek volt a szerzője."[14] Ebből a helyzetből az is következik azonban, hogy az ezen írók által művelt irodalom a „közvetlen társadalmi-intézményi közeg" kultúrájának, műveltségének a részévé válik, önmozgása, autonómiája korlátozott lesz.

A XIX. század elejére kialakuló (szép)irodalom ugyancsak rétegzett volt, a legutóbb ezt az időszakot e szempontból vizsgáló Hász-Fehér Katalin integrált és strukturált irodalomról beszél; e fogalmak pedig mintha folytonosságot mutatnának literátusság és popularitás dichotómiájával.[15] Az integrált irodalom az ő felfogásában olvasócentrikus, vagyis határozottan beleépül a befogadói aktivitás szempontja is, mert nem az ideális olvasó fogalmával dolgozik, hanem az átlagolvasóéval; a különböző tudatformák és művészeti ágak, ízlésvilágok egyesítésére törekszik; valamint „létrejötte és befogadása nem kizárólag a mindennapi élet alkalmaitól elkülönülő autonóm művészi közegben és helyszíneken, hanem a társasági, a közösségi (társadalmi és nemzeti), vagy az egyéni élet tevékenységi körein belül történik."[16] Idézi továbbá Csetri Lajos azon megjegyzéseit Döbrentei Gáborról, amelyek részletes kifejtés nélkül ugyan, de hasonló irodalmiságot körvonalaznak: „A hasznos tudományok nagyrabecsülése, tanulmányai más helyein a művelt és tevékeny, nem luxusban henyélő és nem állati sorban élő emberek, vagyis a művelt középrétegek gentleman-eszményének igenlése és a teremtő lélek beágyazása az emberek közösségébe, az emberi társadalom fejlődésének szolgálatára úgy, ahogy azt az isteni gondviselés terve meghatározta, mindezek inkább a korabeli európai zsenitanoknak azok az elemei, melyek legerőteljesebben az angol zsenielméletekben hangsúlyozódnak; semmi nyoma bennük a német zsenik társadalmi visszhangot erősebben nélkülöző és e hiányból már kényszerűen erényt faragó arisztokratizmusának."[17] Az integrált irodalom e gondolatmenetekben elsődlegesen az esztétikai karakterű „strukturált" irodalommal való oppozícióban értelmeződik, az elhatárolások is e nézőpontból történnek meg.[18]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„Az integrált irodalommal szemben a *strukturált irodalom* a tudatformák együttélését, egyenrangúságát igyekszik megszüntetni. [...] Az »ízlés« jegyében elkülönülő irodalom önreflexivitását, egyben pedig a kirekesztett szférával való párbeszédét a recenzió, a kritika, a vitairat biztosítja."[19] Az integratív, közösségi irodalomtól az ízlésfogalomban testet öltő esztétikai szempont dominanciája jegyében különül el a strukturált irodalom. Elkülönülése szükségszerűen magába zárkózást is jelent, s a kiválasztottság-tudat arisztokratizmusa is jellemző rá, hiszen csak a kiváló kevesek tartozhatnak bele. „Az ilyen közösség az ideális olvasó fogalmával dolgozik, olyan befogadóra számít, akinek invenciója, képzettsége, esztétikai érzékenysége a szerző(k)ével azonos, vagy legalább a jövőben azonos lehet."[20]

Literátusság és popularitás a századközepi irodalmi műveltség rétegei, melyek önálló irodalomrendszerekként is felfoghatók, integrált és strukturált irodalom pedig a modern értelemben vett (szép)irodalom mint irodalomrendszer vonatkozásában értelmezhető csupán, annak egy-egy rétegeként.[21] A strukturált irodalom jól láthatóan a literátusság helyét tölti be, hiszen mindkettő „elit" jellegű, egyaránt jellemző rájuk a tanultság és önreflexivitás. Alapvető különbség viszont, hogy a tudósság helyett az esztétikai szempont válik bennük döntő kritériummá. Az integrált irodalom közösségi, szórakoztató jellege a popularitással mutat folytonosságot, viszont vállaltan műveltségterjesztő, erkölcsnevelő szerepe el is határolja attól.[22] Számunkra azonban nem az ilyen típusú különbségtételek minél alaposabb számbavétele, a kontrasztív közelítés az igazán fontos, hanem az átmenet vizsgálata.

Párménió és Lidás a literátusság és popularitás világából jött. Bessenyei profánus álláspontjából adódóan mindkettőtől némi távolságot tart: Lidás a teljes ellenpont, Pármenióval szemben viszont csak az életidegenség képez distanciát. Kisfaludy hőseinek mindennapi olvasási praxisa, valamint az e darabokban meg nem jelenő esztétikai olvasásmód a modern (szép)irodalom rétegeihez, az integrált és strukturált irodalomhoz kapcsolható. Csokonai Tempefőije és Rozáliája, a rájuk együttesen jellemző hasznos és érzékeny olvasás azonban igazából egyik réteget sem jellemzi maradéktalanul: az átmenet megnyilvánítói ők, az átmeneté, amely bizonyos virtuális közösségek kiformálódásával kapcsolatos.

d) Olvasásmód és közönségképzet

A virtuális közösség szerző és olvasó kapcsolatában képződik meg, szerző és olvasó pedig a szövegen belül létezik. „Implikált olvasó alatt [...] a szöveg utasításai által a valóságos olvasónak tulajdonított szerepet kell értenünk. Az implikált szerző és az implikált olvasó ezért a szöveg szemantikai autonómiájával összeegyeztethető kategóriák. Mint a szövegen belül konstruáltak, mindketten valóságos lények fikciós korrelátumai lesznek: az implikált szerző a mű egyéni stílusával azonosul, az implikált olvasó azzal a címzettel,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

akihez a szöveg küldője fordul."[23] A virtuális közösség tehát a szövegekben képződik meg, s ott is érhető tetten, s csak mint ilyen lesz a formálódó új irodalmiság közege. A „tudós Hazafi" és az „érzékeny ember" mint implikált szerző egy magával azonosnak tételezett implikált olvasóhoz fordul: a szöveg világában tehát csak a „tudós Hazafi" és az „érzékeny ember" alakja jelenik meg, a virtuális közösségek az ezekkel az alakokkal való azonosulásban léteznek.

Mindazonáltal implikált szerző és olvasó között némi aszimmetria is mutatkozik. „Egyrészt az implikált szerző a valóságos szerző álöltözete, aki úgy rejtőzik el, hogy a mű immanens narrátorává – narratív hanggá – válik. A valóságos olvasó viszont az implikált olvasó konkretizálódása, akit a narrátor meggyőzési stratégiája céloz meg; hozzá képest az implikált olvasó mindaddig virtuális marad, amíg nem aktualizálódik. Így tehát amíg a valóságos szerző eltűnik az implikált szerző mögött, addig az implikált olvasó a valóságos olvasóban ölt testet. Ez utóbbi a szöveg ellenpólusa abban az interakcióban, amelyből a mű jelentése kibontakozik: az olvasás aktusának fenomenológiájában éppenséggel a valóságos olvasóról van szó."[24] Az olvasó tehát a szöveg ellenpólusa is egyben, ami felértékeli a szöveg befogadásának aktusát. Ezen aszimmetrikus viszony[25] alapján indokolt különbséget tennünk implikált szerző és implikált olvasó, valamint szöveg és olvasás fogalompárjai között: míg az első döntő mértékben a *közönségképzet*et jellemzi, addig a második inkább az *olvasásmód*ot.

Természetesen nemcsak a két, általunk kiemelt virtuális közösség esetében releváns ez az olvasásfenomenológiai megközelítés. A literátusság tudós szerzője bizonnyal tudós közönségnek írta műveit, s ehhez társítható a másik oldalról a tudós olvasásmód mint adekvát befogadás. A popularitás műkedvelő szerzője elsősorban közvetlen környezetének szórakoztatására, használatára szánta írásait, s a befogadás vad olvasásmódja ennek meg is felelt. A modern (szép)irodalom esetében is feltűnő a közönségképzet és olvasásmód szoros összefüggése, hiszen az esztétikai, illetve a pallérozott közönség képzetéhez az esztétikai és a pallérozott olvasásmód társítható. Ami viszont döntő eltérés: a közvetlenség, a közösségi jelleg átalakulása. Az autonóm esztétikai élvezet primátusát valló szerző nemcsak hasonló társának szánja művét, hanem legalább ilyen mértékben, ha nem jobban az utókornak, a költői-írói halhatatlanság reményében. A pallérozottak viszont az egyre inkább anonimmá váló közönségnek írnak, remélvén, hogy az hasonlóképp pallérozottakat rejt magában.

A „tudós Hazafiak" és az „érzékeny emberek" virtuális közösségeinek közönségképzetét vizsgálva másféle elmozdulásra figyelhetünk fel: a közösségi jelleg még nem módosul, ellenben az olvasásmód megfelelése, legalábbis részben, igen. Az implikált szerző magával teljesen azonosnak tételezett olvasóképzetet teremt, az olvasásmódokat tekintve azonban már más a hely-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

zet. Az „érzékeny ember" képzetét magában rejtő szövegeknek megvan a befogadásban az egyetlen adekvát olvasásmódjuk, az érzékeny olvasás, a „tudós Hazafi" közönségképzetének viszont nincs. Nem a hasznos olvasást tekintik a kizárólagos olvasásmódnak, ahogy azt Tempefői és Rozália esetében is láttuk. A „tudós Hazafi" *teoretikusan* „tudós Hazafinak" szánja művét, a *gyakorlatban* viszont mindenféle olvasásmód adekvát lehet e közönségképzettel, lévén a textusok rendkívül heterogének. Épp ebből a sajátosságból fakad a „tudós Hazafiak" virtuális közösségének kitüntetett jelentősége az irodalmi műveltség és (szép)irodalom közötti átmenetben.

2. *„Tudós hazafiak"*

a) A „tudós hazafi" megképződése a literátusságban

A literátusság közönségképzete természetszerűen kisebb mértékben módosult a közönségképzet megkettőződésével, mint a popularitásé. A tudós jelleg már korábban is feltételezett egy viszonylag zártkörű, de mégis nyomtatott nyilvánosságot, a tudós opuszok szűk tudós „közönségnek" szóltak, amely sokszor intézményi közeget is jelentett, vagy majdnem azzal volt azonos. A változás ehhez képest döntően abban állott, hogy a tudós munkák tudományos funkciójához a haza szolgálatának ethosza társult, s vált egyre inkább olyan erőssé, hogy – legalábbis ideologikusan – háttérbe szorította az elsődleges célzatot. Nyulas Ferenc *Az Erdély országi vizeknek bontásáról közönségesen* című fordítása előszavában arról ír, hogy az eredeti mű szerzője „tsak a kémikusoknak írt, én pedig a' Hazatársaknak írok, kik még az efféle munkákhoz nem szoktak hozzá".[26]

Jellemző példa a tudományos funkciónak a hazafisághoz kapcsolására Bárány Péter *Psychologiá*jának ajánlása is: „A' melyly munkát a' Haza' boldogságának oltarára Előtökbe áldozatúl viszek, azt véres vérejtékemnek nézzétek. Szent áldozat – ha azt hiba nélkűl lenni találláttok Ti, kiket a' hazai szeretet önnön oltárán ama' fellobbant tiszta Tűznek nevelésére választott. – Neveljétek örökre! – Neveljétek, ne tsak azokban, kiknek szívét ama' szent Tűznek lángja már megcsapta; hanem lobbantsátok fel azokban is, kiknek szíve kész ugyan már a' fellobbanásra, de részére nintsen még szikra, mely beléje kaphasson."[27] Majd az *Előljáró beszéd*ben Bessenyei gondolatait aktualizálva írja: „A' Haza' javának előmozdítása Szent kötelesség. A' ki pallérozott ész, és szív a' Hazafiakban olylyaten oltar, melyről a' Haza' boldogulásának gyönyörű illatja a' kölső nemzetekre is kiterjed. Sem az ész, sem a' szív ki nem fényesűlhet az olylyan Hazában, mely Tudományok nélkűl szűkölködik. Sött a' tudatlan Elő-járókkal megterhelt Haza közönségesen Hajó-törést szenved. De hogy a' Pallérozás meg-mozdúlhatatlan Alapon épűljön, szükseg elsőben is a' Hazában oly tudományt közönségessé tenni, melylyen minden egyéb tudományok fekszenek. Ilylyen a' Lélekmény (Lélektudomány)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

melyben elsőben is az észnek, az után a' szívnek ereje ki-fejtegetődik."[28] Itt is megfigyelhető, hogyan tevődik át a súlypont az ajánlás és az „előljáró beszéd" között,[29] s hogy eközben a Bécsi Tudós Társaság reprezentatív csoportként mintegy megjeleníti a „tudós Hazafiak" virtuális közösségének egészét is.

A váltás persze nem minden esetben ilyen egyértelmű és hangsúlyos. A magyarnyelvűség korántsem általános, sőt, gyakran az ismeretterjesztő célzat megjelenése is felfedezhető a magyar nyelv tudományos használata esetében, ahogy ezt például a latinul és magyarul egyaránt alkotó Révai Miklósnál megfigyelhető.[30] A literátusság kimondottan tudós alakváltozatára jellemző példa lehet Kovachich Márton György, aki a szaktörténész útját választotta, nemzeti öntudata inkább horvát volt, soha nem írt magyarul, előbb németül, majd latinul publikált.[31] 1786–1787-ben kiadott német nyelvű újsága, a *Merkur von Ungarn* mégis sokban hasonló célkitűzést fogalmaz meg, mint Bárány Péter előszava: „meg kell mutatnunk, hogy nem állunk a külföld mögött, s meg kell mentenünk régi és új nagyjainkat az elfeledéstől. Tudós újságra minden nemzetnek szüksége van; hiánya a nemzeti büszkeség hiányára vall, vagy arra, hogy a nemzet nem halad előre a felvilágosodás útján."[32]

Maga így vall erről Kazinczyhoz írott, 1789-es levelében: „Kedves barátom, csak türelmet és állhatatosságot kívánok tudományos munkáihoz. Nagyon sokat kell ehhez szenvedni a véletlentől, a körülményektől, az emberektől, s ugyanakkor nagyon kevés bátorítást kap az ember. Csak a tudományok iránti szeretet, a hazaszeretet és a szellem emelkedettsége *tarthat meg bennünket, hogy éppen ott dolgozzunk a legbátrabban, ahol a legtöbb a nehézség*. Egy ilyen szellem kialakít magának egy területet, amelyen dolgozhat, ahol más nem is találna munkát magának."[33] A literátusság tehát valamilyen mértékben, hangsúlyosan vagy kevésbé hangsúlyosan, magyarul vagy nem magyarul, de a tudósságot egyre inkább hazafiságként is értelmezte, folytatva ezzel a századközép literátorainak gondolkodói hagyományát. A váltás noha látványos is lehetett (főleg a magyar nyelvűség terjedésében és a hazafias intonáció erősségében), leginkább mégis a közönségképzet kinyílásában, tágasabbá válásában fedezhető fel.

b) A „tudós hazafi" megképződése a popularitásban

A popularitás közönségképzete ezzel szemben alapvető módosulást él meg a megkettőződéssel. Az eredendő funkciója és célkitűzése szerint alkalmi-szórakoztató szövegek egy jól kivehető, mondhatni arccal bíró közvetlen közönséghez szóltak. A „tudós Hazafiak" közösségébe való belépés ezen szövegekkel elvileg korántsem egyszerű, hiszen legitimálni kell őket az új közeg, a széles(ebb) körű és csak ideologikus kapcsokkal összefűzött közösség számára. E közösség szívóereje azonban olyan erősnek bizonyult ebben a korban,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

olyan nagy volt a felhajtóerő, hogy e logikailag mindenképpen problematikus műveletek gyakorlatilag zökkenőmentesen végrehajtódtak, a legitimációnak gyorsan kialakultak a konvencionális érvelési sémái.

Az elöljáró beszédek egyik leggyakoribb indító gondolata a külső inspirációk előtérbe állítása a „mű" kiadásának indoklásában, mintegy felmentést nyerve így annak csekély, készületlen stb. voltáért. „Néhány Úri Kedves jó Akaróim – írja Gvadányi József –, arra kértek engemet, hogy ha vólnának néminémű már régenten munkált Verseim, akár minémű tárgyai vólnának azok, nyomtató sajtó alá szoríttatnám, és az Közönség között közre botsájtanám. Meg-vallom, hogy én, mivel a' Poësisi Tudományba eleitől fogva gyönyörködtem, valamint énekeket, úgy név napokat üdvözlő, 's több más minden-féle múlatságos Verseket-is eleget munkáltam, de előre által nem láthattam, hogy elmémnek tsekély szüleménnyei valaha a' Közönség előtt kedvességet nyerhetnének, azért-is azokat, mihent azoknak meg-küldöttem, a' kiket illettek, azonnal munkáimnak töredékeit el-szórtam, vagy-is fojtásokra fordítottam."[34] Az egyébként tudós munkákat is író Horváth Ádám *Holmi*-gyűjteménye előtt szinte szóról szóra így mentegetőzik: „én ezeket a' Vers-Darabokat, egyszer-másszor 's imitt-amott írogattam", „De minek-utánna láttam, hogy sok jó Barátim, ki egyiket ki másikát kéregette", „sőt nem kevesen, ezeknek egy tsomóban lejendő kiadására-is ösztönöztek", „reá vettem magamat, hogy ki-nyomtattassam".[35]

Gyöngyösi János is leírja ugyanezt, majd átfordítja az érvelést a mentegtőzésből a létjogosultság bizonyításába: „Tartozunk mindnyájan adóval Nyelvünknek pallérozására. Nem tsak az, a' ki gazdag kintseiből egy tálentomot, hanem a' ki tehetetlen Kamarájából egy fillért ád-is e' köz jóra, amaval egyenlő hívségű hazafinak itéltethetik."[36] Mátyási József csaknem hasonlóan fogalmaz: „édes Haza! a' tenéked tehető akármelly csekélly szolgálat kötelességének fel-kelletvén adni akaratomat: ezen tekintetekből mondom; egyszerre meg-határoztam magamat a' Nemes Nemzetnek minden kezemnél találtatható vagy az el-tévelyedésből viszsza-kéríthető munkáimmal tejendő alázatos udvarlására".[37] A popularitás világának közvetlen közönségképzete így kiegészül a „tudós Hazafiak" arctalan, de a közös célból fakadóan igen erősen ható közönségképzetével, noha a kettő között valódi átjárás nemigen teremthető.

c) „tudós Hazafi" és olvasásmódok

A „tudós Hazafiak" közösségébe a literátusság és popularitás közegeiből mindenki azzal lépett be tehát, „amije volt", a tudósok latin, német, magyar nyelvű tudós vagy ismeretterjesztő munkákkal, a vidéki papok és kántorok alkalmi szerzeményeikkel, a versújítással kísérletező klerikusok és műkedvelő nemesurak antik és modern időmértékes formájú versekkel, a Bessenyeiék nyomán haladók episztolázgatással, a Gyöngyösi-követők verses

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

elbeszélésekkel, a románírók különböző fordításokkal stb. Mégis, e rendkívüli vegyességet – legalábbis egy rövid időre – elfedni látszott a közösségvállalás, az összeszövetkezés ethosza. Anélkül, hogy a „tudós Hazafiak" valójában elhagynák eredendő közegüket és életterüket, hogy változtatnának munkásságuk addigi jellegén, tehát hogy elmozdulnának onnan, ahol állnak, valami új részesei is lehetnek: pillanatnyilag elegendő a közösség céljainak elfogadása a belépéshez és bebocsáttatáshoz. Igazából nem a szereplők, hanem az irodalmi műveltség mozdult ki a helyéből.

A társulás mint az irodalmi műveltség sajátos, integratív közege új törésvonalakat teremtett „a józsefi kor" irodalmi műveltségében. A „tudós Hazafiak" közösségébe belépők számára ez a választás háttérbe szorítja az eredendő közeg addig meghatározó azonosságtudatát. Az az alkalmi verselő, aki versezeteit a magyar nyelv és a haza oltárára benyújtott áldozatként gondolja el, eszmeileg közelebb tudja magát az ugyancsak a nyelv és a haza felemeléséért dolgozó tudós literátorhoz, mint két faluval arrébb élő, de csak magának és közvetlen környezetének mulatságára írogató verselőtársához. Az addig literátusság és popularitás között feszülő, áthághatatlannak tűnő törésvonal nemcsak átjárhatóvá válik, hanem megkettőződése folytán *máshová* helyeződik. Literátusságon és popularitáson belül is választóvonalak jönnek létre: igazából már azok tartoznak egybe, akik a kialakuló új – virtuális – közeg: a társulás tagjaiként határozzák meg magukat. Ez a feltétele és előzménye a tényleges összenövésnek, ami persze döntő mértékben átalakulás: az *irodalmi műveltség* ekkor válik modern értelemben vett *(szép)irodalommá*, ez az átmenet közege.

A tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást. A „tudós Hazafiak" virtuális közösségéhez való tartozáshoz elegendő volt deklarálni e célok, vagy ezek egyikének, másikának elfogadását, még a közöttük elgondolható hangsúlyeltolódások sem tűntek lényegesnek. Az általánosság ezen fokán a tudós hazafiságba minden beletartozhatott, hiszen a virtuális közösség, úgy tűnik, *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződött meg*. Ez magyarázza közönségképzet és olvasásmód sajátos aszimmetriáját. A „tudós Hazafi" alakja (mint implikált szerző és olvasó) a (jobbára a paratextusokban) deklarált azonosulás tárgya, szimbóluma, s nem immanens „narratív hang". Maguk a textusok, amelyek mintegy felajánltatnak a „tudós Hazafiak" közössége (s ezáltal a Haza) javára, magukban rejtik még eredendő közönségképzetüket, s annak megfelelően is olvastatnak. A „tudós Hazafi" közönségképzetéhez így a hasznos olvasás mellett természetes módon társul a tudós, a vad, az érzékeny, az esztétikai és a pallérozott olvasás-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mód is. A tudós hazafiság eme *inventárium* jellege azonban más szempontból az ürességet jelenti. Ami mindent felölel, valójában nem ölel fel semmit. Szükségszerűen meg kellett indulnia így a szembesülésnek és tisztulásnak.

3. *„Érzékeny emberek"*

a) Az esztétikai olvasó képzete

Vitéz Imre, Kazinczy ifjabb munkatársa az iskolafelügyelői hivatalban, románfordítását, *A' tiszta és nemes Szeretet erejét* 1789-ben Kazinczynak ajánlva szándékozott kiadni. Ez iránt folyamodó levelére[38] Kazinczy hamar igenlően válaszolt, s Vitéz e levelet munkája elébe nyomtatta. Ez az írás mintegy programosan foglalja össze Kazinczy álláspontját a románok (s általában a szerelmi tárgyú, érzelmes szépprózа) ügyében, reflektálva a *Bácsmegyeyt* ért bírálatokra is.[39]

Ő maga is elismétli itt a hagyományos érveket: „Tsak az esik nekem ebben nehezen, hogy még a' jó Románoknak is annyi ellensége van. Tanúlnak, tanúlnak belőle szerelmet a' mi ifjaink és leányaink, az tagadhatatlan: de néha eggy kis morált és egyebecskét is tanúlnak. [...] Hidd-el, el-pirulok szégyenletemben mikor valamit illyet hallok, hogy olly kevesen látják által, hogy az írók és fordítók azért nyulnak többnyire Románhoz, mert az a' legszerencsésebb vehiculuma a' Magyarságnak."[40] Arankához írott, e levelét kommentáló soraiban pedig Báróczit idézi, aki nagyon hasonlóan foglalt állást: „Báróczi azt mondta a' Patakiak vádjokra: Hát az ebatták nem tudják, hogy mikor az ember galambot akar fogni, mézes búzát hint el! Ej, sokat köszönök én a' Románoknak; sokkal vagyok a' Kassandrának adóssa!"[41] Azonban Kazinczynak már e véleményében is figyelemre méltó az a megkülönböztetés, ami a „jó Románok" kitételben érhető tetten: új szempont jelentkezik a megítélésben. Ez a szempont fogalmazódik meg egyértelműen abban a felkiáltásban, amelyre az idézett részlet kifut: „Jaj nekem úgy a' Messziásommal, ha annak nem az öltözetét, hanem az előadott dolgot nézik."[42]

Kazinczy Ráday Gedeonhoz írott korabeli levelében Dugonics András *Etelkáját* értékelvén a bornírt magyarkodás mellett leginkább „a' leg-alatsonyabb popularitást" kifogásolja a műben. Véleményét így összegzi: „a' könyv, ha úgy tekintjük tsak, mint Románt, tsak-nem az Argirus és Szilfrid Classisába való. – Nevettséges a' szók' derivatióiban és faragásibann is."[43] Jól látható, hogy a popularitás a ponyva szintjével azonosítódik itt, elválasztva ettől a román képviselte hagyományt. Az elválasztás ugyanakkor a literátusság irányában is megtörténik. „És nem több szükség vagyon é most a' Románokra, [...] mint a' Kánonok *Molnár'* Physicájára 's *Dugonits'* Algebrájára?" – írja Vitéz Imréhez szóló levelében,[44] s egyező a gondolatmenet lényege akkor is, mikor Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvártját* a sok *tudós indíttatású* szómagyarí-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tás miatt bírálja:[45] „Teli vannak illyenekkel a' RÁTZ Orvosi munkái; teli a' Kánonok MÓLNÁR Physikája, 's a' DUGONITS Algebrája, és Geometriája, 's még-is ezekben nem sok helyt botránkozik-meg a' leg-kényesebb fűl-is: de Románt fordítani, 's a' gyönyörűségre szólgáló dolgokat-is idétlen nevekkel motskolni-el, meg-engedhetetlen vakmerőség."[46]

Leválván mind a literátusságról, mind a popularitásról, a román is az ízlés és a minőség felől válik igazán értelmezhetővé számára, csakúgy, mint Földi János számára, akivel azonban némi vitába keveredik Aranka György fordítása kapcsán: „A' Románokban még Népünknek tsekély 's alatsony izlését kell néznünk. [...] A' kik közöttünk valamennyire még most az Olvasásnak kedvellői, azok vagy Papi emberek, vagy az érettebb gondolatú Öregek. Mindenik rend kárhoztatja Julia Leveleit; és ezzel a' Magyar ízlés éppen nints eltalálva. Én magam eggyik rendből való sem vagyok: még is olly tsekélységnek látom, hogy előszöri elolvasásom után soha többé kezembe sem fogom venni. A' név ösztönzött az elolvasásra: már vele meg elégedtem, sőt tőle meg tsömörlöttem. Eggy szóval: nagy válogatást kell minékünk tennünk a' Románokban" – írta Földi Kazinczynak, 1791. március 9-én, majd azt is megjegyezte, hogy a *Bácsmegyey* hozzá küldött példányai sem igen fogynak.[47] Kazinczy (fenn nem maradt) ellenvetésére később megismételte nézetét: „Nem azt irám Barátom, hogy Románokat ne írjunk, nem, tellyességgel; hanem tsak hogy *meg válogassuk* még mi a' Románokat."[48] A románokkal szembeni (egyébként eleve meglévőnek látszó) fenntartása itt elsősorban az értékszempontra hivatkozik: teret nyer az esztétikai olvasó perspektívája is.

b) Az érzékeny olvasó képzete

Kazinczyt a románokkal kapcsolatban másként is foglalkoztatta az olvasó kérdése, nemcsak az esztétika nézőpontjából. Vitéz Imréhez írott levelében erről így szól: „Az én szegény *Bátsmegyeym* nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a' haszontalan fityogást nem szenyvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak. Igy itél gyakorta igazabban eggy tizenhat esztendős Leány némelly nemű irások felett az eruditióval tellyes Criticusnál."[49] Aranka Györgyhöz három nappal később írott levelében (kicsit részletesebben) leírja ugyanezt, majd hozzáteszi: „a' Leányka ki-tsorduló könny tsepje édesebb jutalom az érzékeny Irónak, mint a' Professor Urak bőlts ítélete."[50]A tudósságról való leválás tehát nem kizárólag az esztétikai értékszempont bevezetésével történik meg, hanem egy további olvasóképzet kialakulásával együttesen.

A románok olvasója ugyanis Kazinczy szerint nem elsősorban a „tudós", hanem sokkal inkább az itt említett „Leány", vagy ahogy a *Pályám emlékezetében* írja a *Bácsmegyey*re utalva: a „szerelemben olvadozó ifjacskáink, s leánykáink", akik „frazeológiákat dolgozának belőle".[51] Ezt az olvasót nevezi levelében mintegy összefoglalóan „érzékeny"-nek, miután öntudatosan kiállt

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a szerelmi téma létjogosultsága mellett: „Gyönyörködve fogja olvasni a' Te munkádat az *érzékeny olvasó*".[52] A leányokban és ifjakban megszemélyesített „érzékeny olvasó" képzete, a románok funkciójáról vallott véleményével van szoros összefüggésben. Mint levelében írja, a románokkal az a célja, hogy „azoknak olvasások által a' szóllás' és maga-viselet' durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon".[53]

Lényegében ugyanazt fogalmazza itt meg, mint Barczafalvi a *Szigvárt*hoz írott *Tudósítás*ában: „A' ki az érzékenységeket felsőbb rendűekké tészi, 's meg jobbítja: az, éppen egygy olly méltóságos véget ér el, mint az, a' ki tsupán tsak az Elme értő tehetségének tökéletesítése végett foglalatoskodik. 'S ezen utóbb rendű Író, nem is használhat olly közönségesen, mint az előbbi: mert Olvasói mindenkor tsak kevesen vagynak; mivel még előre ollyakat tészen fel, kik már a' Tudományokban jártasok."[54] Kazinczy ezt a hasonlóságot a vita hevében nem vette észre (vagy nem akarta észrevenni). Míg a *Magyar Museum*ban közölt recenzió direkt módon bírálja Barczafalvi fordítását, addig a *Bácsmegyey* elé írott *Jelentés* indirekten teszi ezt meg, noha utal arra, hogy saját *Szigvárt*-fordítása a másik elterjedtsége miatt nemigen láthat napvilágot. A *Jelentés* ugyanis éppen amellett érvel, hogy nem kell mindenáron magyarítani a szavakat, sokkal inkább a miliő magyarítása a fontos, ami pedig a szabad, adaptációs fordítást követeli meg. S a cél is világos: az ízlés, a viselkedés, az életforma kicsinosítása leginkább az eredeti magyar viszonyok között megteremtett minta segítségével képzelhető el. Az irodalom így az általában vett csinosodás nyelveként tűnik fel, közvetlen életformáló szerepmintát képezve, ahogy azt majd Kármán József és Pajor Gáspár *Urániá*jában is látjuk.

A *Fanni Hagyományai* fiktív szerkesztői szólama éppen ezt a célkitűzést fogalmazza meg. Az első közlemény, amelyben Fanni életrajzát és az ezt mintegy bekonferáló szerkesztői szöveget találjuk,[55] összeveti a híres történelmi alakok, köztük nők példáját a mindennapi erkölcsösség ismeretlen példaképeivel, s megállapítja: „Hibája az a' Históriának, hogy tsak fényes Tselekedeteket, híres tétemények tartott-fel a' Maradéknak: és a' titkos, együgyű, szemérmetes Tökélletességet az Idő Fátyolával be-fedezte. [...] Illyeneknek-is szántunk mi Helyet Munkánkban. Bár használjunk szép *Példák' Mutatásával:* és bár találjunk eleget Hazánkban, kiket *Példáúl mutathatunk!!*"[56] Fanni leveleinek és naplójegyzeteinek tehát egy kicsinosodott életről kell tanúbizonyságot tenniük a paratextusban megfogalmazott szándékok szerint, méghozzá azzal a világos célzattal, hogy előmozdítsák a kicsinosodást, a „Nyájas Popularitás" terjedését az olvasó világában is. Az érzékeny olvasó képzete így adekvát módon megköveteli az érzékeny olvasásmódot, a textusban kódolt szerep csak az azzal való azonosulásban válhat hatóerővé.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

c) Élet és irodalom: az érzékeny olvasásmód

Az „érzékeny" olvasásmód „táptalaját a társadalomtól és a környezettől elszigetelt, egyéni érzelmek s az olvasmányok közvetítésével kommunikációra szomjúhozó egyén közötti feszültség jelentette. Ez a »mindent legyűrő szükség, hogy a nyomtatott oldal mögött a való élettel kerüljön kapcsolatba«, teljesen új, addig ismeretlenül intenzív bizalmat, szinte imaginárius barátságot teremtett az olvasó és a szerző, az irodalmi termék és annak befogadója között. Az érzelmileg felkavart olvasó azáltal enyhítette elszigeteltségének és anonimitásának kínját, hogy olvasmányán keresztül, úgy érezte, a hasonló érzelműek közösségével lép kapcsolatba."[57] E közösség, az érzékeny emberek virtuális közösségének alapja tehát a szövegek által felkínált érzékeny szerepmintával való azonosulásban fedezhető fel. Az olvasásmód mintegy elfogadja a közönségképzet ajánlatát, sőt, csak a kettő közötti kizárólagos megfelelést tekinti érvényesnek.

Kazinczy a *Bácsmegyey* második kiadásában lényegesen eltérő értelmezést ad e tekintetben. A szöveghez illesztett utószóban egy másik szólamot, Surányi Mantzi (akkor már Nincsi) álláspontját ismerhetjük meg, mintegy ellenpontot képezvén a Bácsmegyey nézőpontjából megismert történethez. Itt hangzik el a kulcsfontosságú mondat: „Mert bizony az Élet nem Román és a Román nem Élet."[58] Vajon mi indokolja ezt a szentenciózus szétválasztást? Hiszen az első kiadásban is alcímként a költött történet megnevezés volt olvasható a címlapon, s már az akkor tervezett átdolgozásban teret kapott volna a „zavart fejű" hős nézőpontjával szemben a lányé is.[59] Csakhogy ekkor ez az elválasztás még valójában korántsem volt egyértelmű. Szauder József kimutatta nevezetes tanulmányában,[60] hogy miként fonódnak a regényadaptációba saját szövegek, hogy Döme Károlynak ajánlott versében Kazinczy Bácsmegyeyvel azonosítja magát.[61] S ezt máskor is megtette (lásd például a Stella ajánlását[62]), illetve mások is megtették a korban és nem sokkal később (lásd például Kisfaludy Sándor vagy Vitkovics Mihály levélregényeinek saját nyersanyagát, vagy Kármán Markovicsnéval folytatott levelezéseinek áthallásait).[63]

Az olvasásmód felől még inkább látható élet és irodalom összemosásának sokszor látens igyekezete és kiterjedt gyakorlata. A *Bácsmegyey*ből, mint Kazinczy emlegeti büszkeséggel, a korabeli ifjak frazeológiákat dolgozának, ismerünk ilyet Daykától,[64] tudunk Németh László hasonló tevékenységéről,[65] és Vitkovics Mihály is beszámol erről.[66] Mintegy a korabeli minta-leveleskönyvek funkcióját öltötte magára a *Bácsmegyey* (is). Csokonai egyik Lillához írott levele másolatokban terjedt, melyek között az egyik már csak „Edj érzékeny levél" címen említi, elhagyván belőle minden személyes vonatkozást.[67] Horváth Ádám Kazinczyval való első találkozását követően túlfűtött hangú levelet bocsát az éppen eltávozott után, „Kedves Kegyetlenem"-ként aposztrofálva barátját.[68]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A példák még sorolhatók lennének. Úgy tűnik, azonosítható egy olyan szöveghasználati mód, amely nem tesz különbséget fikció és valóság, élet és irodalom között, pontosabban: szándékosan elmossa ezek határvonalait. Ez a törekvés regisztrálható mind a szerző, mind az olvasó részéről, azonban igazán meghatározóvá természetszerűleg csak az olvasásmódban válhat. A szerző átjár a két szféra között, az olvasó összemossa ezeket. Még pontosabban: csak az érzékeny olvasásmód teszi meg ezt, amely fogékony a textusban felkínált szerepminta elfogadására és követésére, valamint (esetleg) a paratextusban meghatározott olvasóképzettel való azonosulásra. „Élet" és „Román" Kazinczy általi kategorikus szétválasztása erre az olvasásmódra reflektált visszamenőleg, s tette azt érvénytelenné. Élet és irodalom összemosása ugyanis nem kínál valóban megélhető szerepmintát (lásd a Werther-követők szélsőséges esetét), s azt, hogy „a' szóllás' és maga-viselet' durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon", már csak szűk körben, a kiválasztottak esztétikai olvasásmódjában reméli megvalósulni.

4. Az irodalmi műveltség szerkezetváltása

a) Integráció

A korábbiakban az *irodalmi műveltség* alakulástörténetének megragadásához annak *rétegeit* és ezen rétegek alakulását vizsgáltuk. A korabeli irodalmi műveltség sajátosságai folytán a rétegek egyben az irodalmi műveltség sajátos *közegeit* is jelentették (az egyház szervezeti kereteit és a közvetlen társadalmi kört), melyek egymástól alapvetően elkülönülten léteztek. A *hagyományozódás* a közegekként értelmezhető rétegeken belül, lényegében ugyancsak elkülönülten zajlott. A *tudós Hazafiak* közössége a *literátusság* és *popularitás* rétegeivel (és közegeivel) szemben nem elkülönül, hanem integrál, s így már valójában nem értelmezhető az irodalmi műveltség egy rétegeként, hiszen az irodalmi műveltség egészével kapcsolatos. Az addig meghatározóan *közvetlen viszonyokon* alapuló közegek helyét a társulás eszméje jegyében (mintegy a társaságok jelentette szervezeti keret „fölött") egy *virtuális közösség* veszi át *valósnak tekintett* közegként, ami az elkülönülésen alapuló műveltségszerkezet egészének a megrendüléséhez vezet. Közeg és réteg azonosíthatósága megszűnik, a hagyományozódás nem értelmezhető csakis a rétegekhez kapcsoltan, az irodalmi műveltség keretein belül felsejlenek és megragadhatóvá válnak egy új alakulat, a modern értelemben vett (szép)irodalmiság körvonalai.

Literátusság, popularitás mint önálló rétegek a háttérbe szorulnak, a formálódó irodalom elemeiként pedig ugyancsak másodlagosak: nem az eredendő, mondhatni útra bocsátó közegek és rétegek felől válik értelmezhetővé a tudós hazafiság, hanem fordítva. Révai és Verseghy, bármennyire tudós literátorok is, már nem sorolhatók be a literátusságba a maguk egészé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ben, inkább csak az mondható el, hogy grammatikai munkásságuk nyilvánvalóan literátus jegyeket mutat, míg énekszerzésük inkább a popularitás hagyományaival hozható összefüggésbe. Horváth Ádám pedig nem utalható egészében a popularitás körébe, mert *Psychologiá*ja és *Nyári éjszaká*ja például tudós igénnyel készült, míg alkalmi és énekköltészete inkább populáris jellegű. Literátusság és popularitás – közeg jellegük megszűnésével – egyre inkább műveltségi hagyományokat reprezentáltak, Peter Burke szavaival „irány" és nem „tartomány" értelemben.[69]

A testőrírók addigi létmódjukból kiszakadva egy új világgal szembesültek, s ez nagymértékben meghatározta új műveltségi utakat kereső magatartásukat. A „józsefi korban"[70] azt kell kiemelnünk, hogy a társadalom, a szellemi élet sokkal szélesebb rétegei kerültek a „kiszakadás" állapotába: a szilárdnak gondolt struktúrák megmozdultak, a mobilitás lehetősége áthághatatlannak gondolt határvonalakat látszott eliminálni, elemi létformák süllyedtek el vagy alakultak át. Az irodalmi műveltség közegeinek megszűnt a zártságuk, örök életűnek gondolt kereteik meginogni látszottak. A kihívás immár általános volt, nem csak szűk körben hatott.

A „tudós Hazafiak" kétlakisága e helyzetre adott válasz volt. A közegek határai elbizonytalanodtak, zártságuk oldódott, de létük és létmódot meghatározó szerepük nem szűnt meg. Ugyanakkor már ki is tekintettek belőle, közönségképzetük így megkettőződött. Az *eredendő közönségképzet* nem tűnt el, csak kiegészült egy *virtuális közösségre alapozott közönségképzettel*, amely a kialakuló nyilvánosság eszmei előalakjának is tekinthető. Mindeközben persze a tényleges olvasóközönség is formálódott, hiszen az egyes hagyományok primér olvasóközönsége bevonódott a „tudós Hazafiak" nagyobb – virtuális – közösségébe, más hagyományok és törekvések potenciális közönségét jelentve ezáltal. Ez azt eredményezte, hogy a „tudós Hazafiak" közönségképzete nem pusztán a vele adekvátnak mondható hasznos olvasással találkozott a befogadásban, hanem a többi, régi és újabb olvasásmóddal is. A paratextusban a „tudós Hazafiak"-nak felajánlott szöveg implicit olvasója valójában egyaránt lehetett tudós, műkedvelő, érzékeny ember, valamint pallérozott és esztétikai olvasó. Ezek közül alternatív virtuális közösséget azonban csak az „érzékeny emberek" alkottak.

b) Elkülönülés

A matematikai definíciók nyelvén fogalmazva azt is mondhatjuk: minden „érzékeny ember" „tudós Hazafi", de nem minden „tudós Hazafi" „érzékeny ember". A virtuális közösségekhez való tartozás alapja a „tudós Hazafiak" esetében legáltalánosabban a magyarnyelvűségben rejlik, míg az „érzékeny emberek" közössége élet és irodalom egységének tételezésében leli fel közös identitását. Látható, hogy ezen kritériumok között nem kizáró, hanem inkább megengedő a viszony. A közösségek előtt közös cél elérésének az

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ideája lebeg: a Haza művelődés útján történő felemelésének gondolata, illetve az ember morális kiművelése. A „tudós Hazafi" alakja ideologikus konstrukció, mindig reflektált, az „érzékeny ember" ezzel szemben nem csak – sőt, elsősorban nem – teoretikus konstrukciókban van jelen, leginkább kódoltan létezik a textusokban, szerepmintaként, s mint ilyen reflektálatlan.

Virtuális közösségeik megragadására ennek megfelelően más és más lehetőség kínálkozik: a „tudós Hazafiak" és az „érzékeny emberek" egyaránt vizsgálhatók teoretikus identitásképzésük felől, középpontban a *hazafiság* és *érzékenység* fogalmainak értelmezéseivel, viszont csak az „érzékeny emberek" közössége jellemezhető önálló, retorikailag-poétikailag releváns jegyekkel rendelkező *nyelvhasználati móddal* mint a textusokban kódolt szerepminta létezési módjával. A „tudós Hazafiak"-nak nincs ilyen saját nyelvük, pontosabban csak teoretikus nyelvük van, ami eszmetörténeti nézőpontból, beszédmódként írható le.

Épp ez a sajátosságuk az, ami integráció és elkülönülés sajátos egyidejű dinamikáját biztosítja. A „tudós Hazafiak" virtuális közössége azért rendelkezik integratív energiával, mert reflexív identitástudata nem képez meg önálló nyelvhasználati módot is, lehetőséget adván így a különböző, egyébként erősen széttartó nyelvhasználati (és ennek megfelelő olvasás-) módok együttélésére. Az „érzékeny emberek" közössége ezért problémátlanul simulhat bele a „tudós Hazafiak" tágabb közösségébe, miközben egyrészt eltérő önazonosság-tudatával, másrészt (és főleg) ebből – vagyis élet és irodalom összemosásából – fakadó saját nyelvhasználatával el is különül ama nagyobb közösségtől. Ez az egybefonódott két közösség az a virtuális tér, amely – a korabeli tudós társaságok szervezeti kereteivel együtt – az irodalmi műveltség és a (szép)irodalom „episztémé"-váltásának sajátszerű közegét képezi, úgy is mondhatjuk, ezek reprezentálják az átmenet létmódját.

1 *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek 1.*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., 1978, 313–324, 540–560. sorok.

2 SZILÁGYI Márton, *A vígjátékíró Bessenyei művészi távlatai = A szétszórt rendszer*, szerk. CSORBA Sándor–MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 151.; vö. NAGY Imre, *Arckép és hasonmás. Textus, paratextus, intertextus A' Filosófusban = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2000, 19–36., főleg 27–36.

3 „Mintha itt [Pontyi 3. felvonásbéli elmélkedéseinél] az a műveltségeszmény (vagy legalább annak bizonyos része) lenne reprodukálva, amelyet Bessenyei *A Holmi* XIV. részében, a debreceni, sárospataki tanítás módját jellemzendő – nyilván saját tapasztalatát általánosítva – leír" (SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 147.).

4 BGYÖM, Színm. 549. Utána következő felsorolása explicite is a ponyvákra utal: „Uh! Filósófia, Sokrátes, Argálus, Markalf, Stilfrid, Káriklia, Nyul historiája, Álmos-könyv, Trója veszedelme, Tódi Miklos, filosófusok, jöjjetek mind segedelmemre." *I. m.*, 550.

5 SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 152.

6 Mint Szilágyi Márton összegzően megállapítja: „feltűnő, hogy a vígjáték mennyire nem az esztétikai önállóság értelmében felfogott irodalmat akarja beilleszteni saját, szigo-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rú következetességgel felépített művelődési víziójába. Párménió gondolkodói szituációja nem tünteti ki figyelmével a szépirodalmat", *i. m.*, 153.

7 Vö. SZAUDER József, *Tempefői szatirikus körképe a játékos magyar világról* = Uő, *Az éj és a csillagok*, Bp., 1980, 236–238.

8 Vö. Cs/Színm., 1., 2521–2525. sorok.

9 Vö. NAGY Imre, *„Héraklit és Demokrit" (A kora reformkori vígjáték dramaturgiája)*, It, 1998, 512.

10 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Bp., 2000, 326. és 328.

11 Uo., 32.

12 Uo., 335.

13 Vö. erre nézve dolgozatunkat: *„Literátusság" és „popularitás"*, Studia Litteraria, 1998, 131–150.

14 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 65.

15 „A felvállalt műveltségterjesztő, erkölcsnevelő, közösségi és nemzeti szolgálat következtében az „integrált irodalom" tágabb fogalom a szórakoztató igénnyel fellépő népszerű (populáris) művészetnél, és nem is az „elit" vagy „magas" irodalom ellenpólusaként értelmezendő, mert a korszak közönsége gyakran „magas" irodalomként olvassa e műveket (Kisfaludy Sándor *Himfyjét* és regéit például, vagy Fáy András meséit és *A Bélteky ház* című regényét). A piacra számító ponyvairodalomtól szintén lényeges vonásában különbözik. A közösségi programmal dolgozó szerzők bár fontosnak tartják, hogy műveiket olvassák, sőt meg is vásárolják, emellett igénylik a közönség visszajelzését, jóváhagyását, sőt (olykor »fizetség« gyanánt) tetszésnyilvánítását, elsődleges céljuk mégsem az üzleti haszonban merül ki." (HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, 2000, 62.) A jelen dolgozat szemlélete sokat köszönhet a Szegedi Egyetem Klasszikus Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke munkatársaival (Csetri Lajossal, Hász-Fehér Katalinnal, Szajbély Mihállyal, Zentai Máriával) folytatott személyes és írásbeli dialógusnak.

16 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 60–61.

17 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? (Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában)*, Bp., 1990, 303.; vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 59.

18 Szajbély Mihály a románirodalom vonatkozásában alkalmaz hasonló dichotómiát, a *Kunstroman* és a *Trivialroman* fogalompárját (SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, ItK, 1982, 11–12.).

19 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 62–63.

20 Uo., 64.

21 Vö. uo., 62–63., Niklas Luhmann rendszerelméletére hivatkozva. E rétegek természetesen nem kizárólagosak, s nem is változatlanok, de jelen szempontunkból e nagyléptékű megközelítés elégségesnek tűnik. A továbbiakra nézve lásd MILBACHER Róbert az itteniekhez hasonló szempontú vizsgálatait (*„...földedben állasz mély gyököddel..." A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Bp., 2000).

22 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *i. m.*, 62.

23 Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa* = *Narratívák 2.*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Isertől származnak, Ricoeur azonban az eredeti „implicit" helyett az „implikált" fogalmát tartja kifejezőbbnek (lásd *i. m.*, 13. lábjegyzet). Iser előbb prózatörténeti műve zárófejezeteként adta közre olvasásfenomenológiai megközelítésének összefoglalását (*The Implied Reader*, London, 1980, 274–294.; a német eredeti 1972-ben jelent meg), majd önálló könyvet szentelt a kérdéskörnek (*The Act of Reading*, London, 1980, a német eredeti 1976-ban jelent meg). Ezek között lényegi pontokon szövegszerű átfedések is vannak („the literary work has two poles, which we might call the artistic and the esthetic: the artistic refers to the text created by the author, and the esthetic to the realization accomplished by the reader", 274., illetve 21.).

24 Paul RICOEUR, *i. m.*, 28. Ricoeur utal koncepciójának más olvasáselméletekhez (elsősorban az Iseréhez és a Jausséhoz) fűződő viszonyára. Kiemeli többek közt, hogy Iser implicit olvasója „tisztán elkülönül minden valóságos olvasótól" (uo., vö. „implied reader as a concept has his roots firmly planted in the structure of the text; he is a construct

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

and in no way to be identified with any real reader", Wolfgang ISER, *The Act of Reading*, 34.). Iser minden szigorú elhatárolás mellett sem hagyja teljesen figyelmen kívül a valós olvasó kontextusát („the implied reader [...] provides a link between all the historical and individual actualization of the text and makes them accessible to analysis", uo., 38.), s ez összhangban van a szövegen belüliség primátusával.

25 Vö. Wolfgang ISER, *The Act of Reading*, 163–170.

26 Idézi SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti meggondolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, It, 1983, 146.

27 GYÁRFÁS Ágnes, *Az első magyar bölcseleti mű és története*, Bp., 1990, 7.

28 Uo., 8.

29 Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és ajánlás*, It, 1985, 543–564.

30 Vö. MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 252–253.

31 Vö. V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, Bp., 1998, 58.

32 Uo., 22.

33 Uo., 27. A kurzívval szedett részt Bitskey István pontosította, az eredeti német levél idézett része a következő: „Ich wünschte Ihnen Bester Freund nur Geduld und Beharrlichkeit bey Ihren gelehrten Arbeiten, man muss dabey zu viel von Zufall, Umständen und Menschen leiden, dagegen hat man zu wenig Aufmunterung, blos die Liebe zu Wissenschaften, zu seinem Vaterlande, und die Erhabenheit des Geistes eben da am muthigsten zu arbeiten, wo sich die meisten Schwierigkeiten finden, kann uns unverdrossen erhalten und so ein Geist erschaffet sich selbsten ein Feld, woran er arbeiten kann, wo ein anderer keinen Gegenstand fände." (KazLev. I. 479.)

34 *Únalmas órákban, vagy-is a' téli hoszszú estvéken való idő töltés*, Pozsony, 1794, 3.

35 *Holmi I.*, Pest 1789, 8–9.

36 *Gyöngyössi János magyar versei*, Bécs, 1790, Előljáró Beszéd, 4. számozatlan oldal.

37 MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*, Pozsony, 1794, XIII–XIV.

38 KazLev. I. 434–435.

39 Kazinczy Vitéz Imréhez, 1789. augusztus 23., KazLev. I. 438–440.

40 KazLev. I. 440.

41 KazLev. I. 521.

42 KazLev. I. 440.

43 KazLev. I. 191.; vö. Ráday e vélekedést megerősítő válaszát, uo., 194–195.

44 KazLev. I. 440.

45 Az egyéni írói féltékenységen kívül (hiszen a művet ő is lefordította, csak nem tudta kiadni, mert Barczafalvi megelőzte) valószínűleg ez a mozzanat volt általános elutasításának az oka, amely elutasítást legújabban Margócsy István is némileg magyarázat nélkülinek tartott (*Szigvárt apológiája = Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1999, 154.).

46 Magyar Musem, I., 2., 185–186.

47 KazLev. II. 169., 170.

48 KazLev. II. 191.

49 KazLev. I. 440.

50 KazLev. II. 448.

51 *Kazinczy Ferenc művei*, kiad. SZAUDER Mária, Bp., 1979, I., 345. (KazMűv.)

52 KazLev. I. 439.

53 KazLev. I. 440.

54 *Szigvárt' Klastromi Története*, Pozsony, 1787. *A' Könyv Szerzőnek előre való Tudósítása* című előbeszéd 2. számozatlan oldalán.

55 Az *Eggy Szó az Olvasóhoz* csak az Uránia első számában közölt *Fanni* című rövid életrajzra és az arcképmetszetre vonatkozik („Egy Esméretlen küldötte hozzánk az ide be-iktatott Élete-folytát, és Árnyékát azon Személynek, kit ő Fanni-nak nevezett." *Uránia*, kiad. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999, 68.). A második számban, a „Hagyományok" előtti ajánlás erre utal vissza („Forróan köszönöm, hogy ti-is Fannimat kedvellitek; ... hogy azt Urániátokba befogadtátok [...] hátramaradtt Írásait, mellyek mint szent Hagyományok, Hólta után nálam le-téve vóltak, imé itt küldöm... Ha jónak állítjátok, tegyétek közönségessé." 179.).

56 *Uránia*, 68.; lásd még az utolsó előtti bekezdést is.

57 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, 331. Az idézeten belüli idézet Robert Darntontól származik (*Rousseau und seine*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Leser, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 1985/57–58., 137.).

58 KazMűv. I. 143. „A második kiadás végiben egy levelem áll, mely heroinámat zavart fejű szeretője vádjaiból kifejtse, s voltak, akik úgy hivék, hogy ez a nem-fordított, hanem saját tollamból folyt levél az egész románnál többet ér." (KazMűv. I. 346.)

59 „Ujobban adom ki, 's a' szegény Mantzit hite szegéséért excusálom benne, 's a' vétket szüléire tolom." (Kazinczy Arankának, Kassa, 1789. december 21., KazLev. I. 521.; vö. még uo., 440. is)

60 SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája"* = Uő, *A romantika útján*, Bp., 1961, 90–114.

61 „'S mind azt szenyvedtem a' mit Bácsmegyeym / Inséges örvényjében szenyvedett." (1790. január 1., KazLev. II. 1–2.)

62 Vö. KazLev. II. 341. és SZAUDER József, *i. m.*, 113–114.

63 Vö. KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997, 207–209., 251.; *Vitkovics Mihály válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Bp., 1980, 24., 231.; FRIED István, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai"-ban* = *Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 71–72.

64 Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. 1130., 88. Az ún. Sárga Kötetben itt Kazinczy bejegyzése olvasható: „Excerpták az én Bácsmegyeimből".

65 VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., 1915, 218.

66 *Vitkovics Mihály válogatott művei*, 290.

67 *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999, 498., 502.

68 KazLev. I. 488.

69 „a kultúra nyitott rendszer, úgyhogy nem két kulturális tömb, hanem árnyalatok egész sora alkotja; a »magas« és az »alacsony« tehát nem tartományok, hanem inkább irányok, és majdnem mindenki közöttük van." (Peter BURKE, *A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén*, Etnographia XCV [1984], 369.)

70 Lásd dolgozatunkat: *Egy korszak kijelölése* = *In honorem Tanás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 65–79.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.